

Қ. Мұқышева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., E-mail: kuralaymukusheva@gmail.com

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ДАЛА» ҰҒЫМЫНЫҢ АЯСЫ

Мақалада «Дала» ұғымы «қазақ» образына тікелей байланысты суреттелетіні көркем шығармаларды салыстыра талдау арқылы зерттелді.

Автор «дала» сөзін концептуалды ұғымдарға жатқызып, оны тек географиялық объект емес, сонымен қатар нышан әрі көркем бейне болатындығын жан-жақты дәлелдейді. Бұл әдебиеттің жанрлары үшін маңызды. Себебі, ойлау ерекшеліктеріне байланысты нақты мәселелерді ары қарай жете зерттеу, концептология негіздері теориясының кейбір аспектілері бағытындағы ізденістерге әсер ететіні сөзсіз. Дала концептісін талдау адам санасын және оның ойлау жүйесін тереңірек зерделеуге, қазақ халқының ойлау әрекетінің вербальды деңгейдегі көрінісін, оның ментальды әлемінің, ұлттық мінезінің өзгешелігін әбден анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: «Дала» ұғымы, кеңістік, саяхатшылар хаттары, қазақ дүниетанымы.

К. Мукушева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: kuralaymukusheva@gmail.com

Казахское мировоззрение в ракурсе понятия «степь»

Понятие «степь» в статье исследовано путем сравнительного анализа художественных произведений, непосредственно связанных с образом «казаха».

Автор относит понятие «степь» к концептуальным понятиям и всесторонне доказывает, что она может быть не только географическим объектом, но и символом художественного образа. Это важно в литературных жанрах, потому что дальнейшее подробное изучение конкретных вопросов в зависимости от особенностей мышления, безусловно, влияет на исследования в направлении некоторых аспектов теории основ концептов. Анализ концепта «степь» дает возможность более глубоко изучить человеческое сознание и систему его мышления, дает возможность полностью определить образ мышления казахского народа на вербальном уровне, особенности его ментального мира, национального нрава.

Ключевые слова: степь, художественный образ, концепт, ментальный мир.

K. Mukusheva

Al-Farabi Kazakh National university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kuralaymukusheva@gmail.com

The concept of «dala» in the kazakh worldview

In the article "Steppe" the concept of "image" is explored by means of a comparative analysis of works of art directly related to the subject matter. The author of the "steppe" is the development of conceptual notions of the word, referring only to its geographical object, but also the symbol of the artistic image, which further proves comprehensively. This is important for the genre. Because, depending on the specifics of specific issues of further research of thinking, the fundamentals of the theory of conceptual direction of the direction certainly affects certain aspects. The concept is to study the system of thinking of the human consciousness and its FIELD analysis deeper, the verbal reflection of the thinking activity, the level of the Kazakh people, its mental world, allows to determine the specifics of the national character.

Key words: world "dala", the conceptual, Kazakh and steppe, geographical object.

Кіріспе

Шексіз кең байтақ дала – шартты түрде «жазық» деп аталатын кеңістік ұғымының пайда болуына ықпал жасады. Бұл ұғымның тарихи тұрғыдан бұрынғы кезеңдерге тіркелген және географиядан кең мағынасы болған. Әр елде оның түрлі мазмұнымен толығып отырды. Орыс халқының тарихында көшпелі халықтар – «қыпшақтар» («половцы»), яғни «далада тұратын адамдардың» жері мағынасын беретін «Поле» ұғымы бар. «Поле» ұғымының кеңістікті сипаттамасы анық – бұл «үлкен жазық орын». Бұл терминнің қазір жаңа баламасы бар, ол – «степь».

Славян мифопоэтикалық түсініктер контекстінде «поле», «степь» ұғымдары адамның сопылыққа қарсы, ішкі тыйымдарынан еркін мінезінің синонимі болып табылады. Л.Н. Толстойдың «Живой труп» пьесасының кейіпкері Федя Протасов мінез-құлықтың осындай қырын бағамдай отырып былай дейді: «Бұл – дала, бұл оныншы ғасыр, бұл бостандық емес, еркіндік».

Негізгі бөлім

«Дала» ұғымының шығуының әлі де болса бір мағыналы түсініктемесі жоқ. Бұл сөз көптеген жалпы еуропалықтардың тілінде кездеседі, «step» – «жазық, тегіс болу» деген. Латыш тілінде stiept – «созылып жату» дегенді білдіреді. Әзербайжандық «tar» – бұл «ашық, тегіс орын», хинди тілінде tar – «алаң, иен жер». Шер шарының әр тарабында дала әр қилы аталады: Солтүстік Америкада – прерия (көгалды, шалғынды аймақ); Оңтүстік Америкада – пампа немесе пампас, ал тропиктерде – льянос. Оңтүстік америкалық льяностың Африкадағы және Австралиядағы баламасы саванна болады. Жаңа Зеландияда даланы туссоки деп атайды.

Ғылыми тұжырымдамалар мен зерттеудің әдістемесі

Ғалымдар бұл терминді біресе «тепу, теппи – бюу (соғамын), битъ (соғу), рублю (шабамын), рубить (шабу)» сөзімен байланыстырады – ендеше «соғылған, шабылған орын», біресе топот (дүбір), топтать (таптау) сөзімен жақындастырады, бұдан степь-дала – «тапталған орын – вытоптанное место» деуге болады. Оны латыштың Stiept – «созылып жату» сөзінен шықты деп те айтады.

Мұның осы сөздің түп-тарихы – этимологиясын анық түсіндірмесе де, көркемдік жағынан түсінік береді: дала – бұл өте үлкен «кең жайылған», «тапталған» және «шабылған» жер.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай түсініктеме келтірілген.

Дала – 1. Кең байтақ жазық өңір, құла түз. Сусыз шөл дала. 2. Есік алды, тыс. 3. Ауылды жер, қыр. Дала қосы – науқан кезіндегі уақытша баспана. Дала поштасы – әскери бөлімнің далаң жердегі поштасы. Далаға айтты – сөзі зая кетті. Далаға тастады – а) қараусыз қалдырды, қадірлемеді. ә) шаңына да ілеспеді, маңайламады. Даланы басына көтерді – қатты сөйлеп даурықты.

«Дала» қазақтың санасында қалыптасқан, орын тепкен сөздік түсіндірмесінің мағыналарынан әлдеқайда кең. Қазақтың бар өмірі осы даланы қорғаумен, осы далада ғұмыр кешумен өткен соң бетегелі далаларда «қан майдан ұрыс» болып, халықтың тағдыры шешілді. Сондықтан қазақ санасында дала тарих сияқты, эпикалық мағынасы бар сөз.

Ойталқы

Дала кеңістігінің «шексіздігі» бұрын-соңды даланы көрмеген адамдарға қатты әсер еткен. Вильгельм Рубрук (XIII ғ.) өзінің Алтын Ордаға жасаған саяхатын баян етіп жазғанда, саяхат барысында және жергілікті тұрғындармен араласқанда, байланысқа түскенде туындаған қиындықтарға өзінің оқырманының көңілін аударатырып, шексіз жазықпен қозғалып бара жатқан көш жайлы үлкен толғаныспен еске алады: «Оңтүстік-шығыс бағыттағы заңғар таулардың арасында аңғар созылып жатты, сонан-соң таулар арасында тағы бір үлкен теңіз көрінді, осы аңғар арқылы бірінші теңізден екіншісіне дейін өзен ағып жатты, сол аңғарда қатты желдің тоқтаусыз соғып тұратыны сонша адамдар бұл жерден жел теңізге ықтырып әкетпесін деген үреймен өтеді... біз теңіздей кең жазыққа кірдік» [1, 117-б.]. Джон Кэстль 1736 ж. жаңа қазақтың ұлан-ғайыр даласына жасаған саяхатында былай деп жазған: «...Жер ... жаппай төбешіктер тізбегінен тұрады және теңіз дауылынан кейін толқындары тыныштанбаған ашық теңіздей көрінеді. Бұл шөл далада өсетін шөп үшкір болып келеді, екі күн жаяу жүрсең, аяқ киімсіз қалуың мүмкін» [2, 85-86-б.].

Даланы қабылдау – өте тереңдікті қажет етумен қатар әрі кең мағыналы болып келеді. Бойына көптеген осындай қасиеттерді жинап, шежіре іспетті сипатталатын объект ретінде даланы қазіргі кезде концептуалды ұғымдарға жатқызады. Ол тек географиялық ұғымды беретін объект емес, сонымен қатар танымдық тұжырымы бар, оның үстіне әрі көркем бейне. Жалпы әдеби шығармаларда «дала» ерекше сыры бар тылсым әлем, сакралды сыры бар жұмбақ және шабыт шақырар керемет әдемі кеңістік түрінде

суреттеледі. Қаламгерлер даланы суреттеу арқылы өзінің дүниеқабылдауын, айнала қоршаған ортаға, табиғатқа деген көзқарасын, туған жерге деген сүйіспеншілігін, махаббатын білдірген, өз шығармаларында осымен туындының мұратын ашатын кейіпкерлерінің сезімін, ойын, арманы мен жай-күйін бейнелеген.

Классикалық үлгідегі шығармаларда шексіз дала бейнесін «заттар әлемі» және «аспан мен дала әлемі» деп белгілеуге болады. Екі көзқарастың өзара қатынастары «бөлінетін» және «бөлінбейтін» болып белгіленген. Оның біріншісін, яғни «заттар әлемін» жеңіл жолмен мүшелеуге, бүлдіруге және бұзуға болады. «Бөлінбейтін» қатынастың ерекшелігі мұнда кеңістіктің белгісі сияқты үздіксіздіктің топологиялық ұғымының баламасы түрінде көрінеді. Сондықтан кеңістік ұғымына адамдарды үздіксіз, бөлшектеуге келмейтін тұтастыққа біріктіретін музыка, би, той, қырғын, серіктестік сияқты «бөлінбейтін» құбылыстар жатады» [3, 434-6.].

Даланы суреттеген саяхатшылардың хаттары мен күнделікті жазбалары өте көптеп кездеседі. Соның ішінде ондағы шұғыл өзгермелі климатта орналасқан дала мен шөлді сипаттаулары Н.В. Гогольдің суреттеулерінен ерекшеленеді. Олардың суреттеуіндегі далалар айқындығы мен бейнелілігі кем түспейді, алайда бұл басқа далалар, себебі ол сол автордың, яғни, суреткердің дүниетанымымен суреттеледі. Ал басқа континентте, мысалы еуразияның орталығында орналасқан далалардың сипаты мүлдем өзгеше. Н.М. Пржевальский Гоби шөлін тіршіліксіз, адам тұрмайтын, сұрықсыз әлем ретінде суреттейді: «Апталар бойы жолаушының көз алдында қайталанатын сол бір бейнелер: біресе қыста былтырғы құрап қалған шөптің сарғыш түсімен құбылып тұратын ұшы-қиыры жоқ жазық, біресе жартастардың қаралау, айғыздалған тізбектері, біресе арасында шыңынан жүйрік бөкеннің бейнесін байқауға болатын жайпақ төбелер... Ондаған, тіпті жүздеген шақырымдар бойы үнемі жолаушыны өзінің шыжыған ыстығымен тұншықтыруға немесе құмды дауылымен көміп тастауға дайын тұрған тақыр сусыған құм. Онда бір тамшы су жоқ, не бір аң, не бір құсты көрмейсің, тірі жансыз бос қалғандық мұнда адасып келген адамның жанын түршіктіреді» [3, 21, 22-6.].

Польшалық демократ Адольф Янушкевич (1803-1857) көптеген жылдарға жер аударылып, өзінің өмірінің біршама кезеңін өткізген кездерінде жазған хаттары мен күнделіктерінде қазақ даласын анық суреттейді [4, 82-84-6.]. А. Янушкевичтің бірге жер аударылған серіктесі Бронислав

Залесский оның ойын мақұлдап, қайталайды. Ол қазақ даласы антикалық Тозақтың орны болуы әбден мүмкін еді деп жазады. «Қазақ даласының өмірі» атты суреттер альбомының (1865) алғы сөзінде ол шөлді жерлердің сұлулығымен қатар олардың адамды тұнжырататын бірқалыптылығын да атап өтеді: «...Мен шөл даланың кеңдігіне үйрендім... Осы кең байтақ көкжиек, осы шексіз кеңістік адамға азаттықтың өткір сезімін ұялатады. Бұны әркім сезініп көрді, бірақ ол ұзақ уақыт жалғаса берсе, бір түрліліктен жалығасың, қаңырап тұрған шөлден шаршайсың» [5, 14-6.].

Густав Зелинский өзінің «Степи» поэмасында қазақ даласының бейнелі суретін төмендегідей жырлаған:

«Видел ли ты степи? Когда весенним утром с юга
потянет приятным ветерком.
А травки, которые таились в земле,
брызнут – схватят майское дыхание,
И увядшее лоно родительницы закроют
зеленым убранством молодости.
Если ты видел это, склони гордое чело пред тем,
что ввело тебя в этот круг чудес...».

Нәтиже

Шөл даланың шексіз жазық кеңістігі туралы көркем түсініктер дәстүрлі қазақ мәдениетінде кездеседі, бірақ ол сол далада туып өскен адамдардың көзімен, таным-түсінігімен бейнеленгендіктен өзгеше сезім бітіреді. Даланың шексіз жазығында бүкіл өмірін өткізген көшпелі мал өсіруші даланы өзінің музыкалық шығармаларында, поэзиялық туындыларында жырлайды. Даланың айбынды да салтанатты бейнесі Тәттімбеттің «Сары жайлау» күйі сияқты музыкалық туындылардан көрінеді. Таза үндестілікке толы, қазақ даласының шексіз жазығының бейнесін суреттейтін Құрманғазы шығармашылығының биік шыңы «Сары-Арқа» («Кең дала») күйі болып табылады. Бұл туындылар тыңдармандарының, егер ол сол ұлттың өкілі болса, қабылдау санасындағы сырлы суреттерді көз алдына әкелері сөзсіз.

Дала – дүниетаным мен тіршілік әрекетінің барлық деңгейіне – табиғи және мәдени, ұтымды және эмоционалды, саналы түрде меңгерілетін және санасыз, жеке және қоғамдық деңгейлеріне әсер еткен, түркі менталитетінің қалыптасуындағы анықтаушы категория. Қазақтың дүние сырын зерттеу жайлы еңбектердің авторы Э. Шакенова: «әр халықтың өз ландшафты бар, оны қабылдауда халықтың мәдени дәстүрлері икемделеді, қазақ халқының табиғатындағы осындай анықтаушы кешен дала мен тау болды.

Шексіз кеңдік пен биіктік көшпенді тайпалардың өміріне ықпал еткендігі сөзсіз, онда қатаң тұрмыс және ұлылық пен руханилыққа деген анық байқалатын талпыныстары үйлесіп жатыр» [6, 70-б.].

Дала мен тау бейнелері көрнекті қазақ ақыны Олжас Сүлейменовтің поэзиясында жетекші кеңістікті бейнелер болып табылады [7, 29-б.]. О. Сүлейменов туындыларында дала ұғымы үнемі көшпелілердің мекен еткен орнымен, атамекен, туған жер ұғымдарымен байланыстырылады. Ақын даланың жағдайын жылдың ең ыстық кезінде жазады, соның салдарынан ол құрғақ, аптап, үнемі ыстық, ормансыз, шөлді жазық, күйіп кеткен және т.с.с. түрде анықталады.

Дала пейзажы әркезде әр түрлі бейнені береді. Кейде дала сараңдығы және бір түрлілігімен ерекшеленеді. Оның жамылғысы – сортақыр, саз, құм, тас. Өсімдіктерден қарағаш, тал, бетеге, жусан өседі. Негізгі түстері – сары мен жасыл. Бір қарағанда өте сұрықсыз. Бірақ О. Сүлейменов поэзиясында аптап ыстығына қарамастан дала өзінің сүйкімді, жаныңа жақын, ыстық сезім ұялататын бейнесін сақтап қалады. Пейзаж бір түсті емес, ол – жасыл шөппен әрі «күрең сары», «күрең жасыл», қансонарда немесе сарша тамызда қырандар және бүркіттер салтанат құрған, күн сәулесінің алтын нұры ойнайтын жарқыраған әсем көрініс. О. Сүлейменовтің пікірі бойынша, дала кеңдікті бейнелейтін, маңғаздылық, асықпаушылық және немқұрайдылыққа дейін жеткізетін тыныштық бейнесін беретін сипатқа да ие болады. Бірақ бұл тыныштық тіршіліктің жоқтығы емес, керісінше жайбырақат мамыражай өмірдің бейнесін білдіреді. Керісінше мұндай тыныштықта табиғат әлемі өзінің қарқынды және қалыпты тіршілігін кешуде. Шексіз жазық далада жүген-құрық тимеген жылқылар табыны мен отар-отар қойлар мекендейді, түйелер жайылып, кесірткелер шапшаң жорғалайды.

Осының бәрі О. Сүлейменов қабылдауында ұшы-қиыры жоқ даланы ақын қырат-үстірттері жоқ «дөңгелек жазық» түрінде көреді, өйткені «дала биік тауларды сүймейді». Дегенмен, кішігірім төбешіктер, қорғандар даланың әсем көрінісін бұзбай, оған үйлесімді кірігіп тұрады.

Сүлейменовтің шығармашылығын зерттеген А. Жуминова ақынның даласы тау тізбектері мен су көздерінің ландшафтыларын қамтитын Отан, сүйікті өлке ретінде ұғынылады деген қорытындыға келеді: «Верни меня в родные степи, хочу туда, где солью Балхаш умывал, где плыл Каратал». Дала көшпелілердің туған үйінің бей-

несі ғана болмайды: «Я сижу в эпицентре великой Голодной степи», бұл жерде голодная степь – «Бетпақ-Дала» шөлінің тура аудармасы – оның тұрғындарының жинақтаушы белгісі ғана емес: «Степь гуляла в победе, забыв обо мне», сонымен қатар аналық бастауын алады: «матерью – степь мы называем». Эпикалық ұлттық мәдени дәстүр бойынша О. Сүлейменовтің далаға деген көзқарасы ерекше: в ней «захоронена радость», она «тянет к себе, так что ноги под тяжестью гнутся», на ней «бездонны озера», лежащая «огромным аэродромом», которая «может пулю ту перехватить, расплавить в себе, остановить», ее «не забудешь», и кто к ней не вернулся, тот «жизнь утратил». Басқа үшін сұрықсыз, қызықсыз дала болар, бірақ қазақ қаны бар ақын үшін дала – бұл оның туған жері мен халқының тарихы (3).

Даланың семантикалық баламасы – шөл. Шөл пейзажының дала көрінісінен айырмасы шамалы, ерекшелік тек «майда тас» – құмның көптігі мен бүкіл шөлді әлемді өз бойына тартатын жалғыздықта деуге болады. Алайда шөл әлемінің жалғыздығы қатып қалғандықты білдірмейді, ол жанданған және онда көптеген тіршілік иелері бар. Өлеңдерде шөл даланың көктемдегі гүлдеуінен бастап күнге күйіп, тақыр далаға айналғанына дейінгі өзгерістері бақыланады. Ақын көбінесе қуаң даланы жылдың ең ыстық мезгілінде көрсетіп, оның ландшафтысына тән жағдайға қарайды. Барлық тіршілікті қыбыр етпеуге мәжбүрлейтін, шыдатпайтын ыстықтың сипаты «мелшііп қалу, қатып қалу» егістіктерімен беріледі. Титығыңа жететін күндізгі қапырықтан кейін шөл даланың тіршілік иелері біраз тыным алатын кез – түнде өмір жандана бастайды, түнгі шөл даланы ақын көп суреттеген.

Қорытынды

Жылдың әр мезгілінде және әр тәулігінде дала көрінісі бір-біріне ұқсамайды, әр қилы және түрлі түсті болады. Мұндай ассоциациялардың адам өмірінің кейбір кезеңдерінен туындауы әбден мүмкін. Адамның туған жерімен байланысын, атамекеннің оның өміріндегі орнын кейіптейтін даланың бейнесі жалпы адамзаттық мәселелерді қозғайды, мәдениетаралық байланысқа септігін тигізеді. Әр ұлттың даланы қабылдауы әр түрлі. Сөйте тұра, орыс оқырманы қазақ даласының, ал қазақ оқырманы «степь» ерекшелігін түсіністікпен қабылдайды. Кеңістікті бейнелі түрде түсінудің нәтижесінде туындаған параллельдер далалы өлкені қабылдаудың ерекшелігімен байланысты.

Әдебиеттер

- 1 Рубрук В. де. Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето благодати 1253 // Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 76-173.
- 2 Кестль Дж. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды. – Алматы: Жибек жолы, 1998. – 152 с.
- 3 Лотман Ю.М. Заметки о художественном пространстве Путешествие Улисса в «Божественной комедии» Данте // Избранные статьи: В 2-х т. – Таллин: Александра, 1992. – Т. 1. – С. 434-463.
- 4 Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. – Алма-Ата: Казахстан, 1966. – 268 с.
- 5 Заленский Б. Жизнь казахских степей. – Алма-Ата: Онер, 1991. – 168 с.
- 6 Шакенова Э. Художественное освоение мира // Кочевники. Эстетика. – Алматы, 1991. – С. 62-93.
- 7 Сулейменов О. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 304 с.

References

- 1 Rubruk V. de. Puteshestvie v vostochnye strany Vil'gel'ma de Rubruk v leto blagosti 1253 // Puteshestvija v Vostochnye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka. – Almaty: Fylym, 1993. – S. 76-173.
- 2 Kestl' Dzh. Dnevnik puteshestvija v godu 1736-m iz Orenburga k Abulhairu, hanu Kirgiz-Kajsackoj Ordj. – Almaty: Zhibek zholy, 1998. – 152 s.
- 3 Lotman Ju.M. Zametki o hudozhestvennom prostranstve Puteshestvie Ulissa v «Bozhestvennoj komedii» Dante // Izbrannye stat'i: V 2-h t.– Tallinn: Aleksandra, 1992. – T. 1. – S. 434-463.
- 4 Janushkevich A. Dnevnik i pis'ma iz puteshestvija po kazahskim stepjam. – Alma-Ata: Kazahstan, 1966. – 268 s.
- 5 Zalenskij B. Zhizn' kazahskih stepej. – Alma-Ata: Oner, 1991. – 168 s.
- 6 Shakenova Je. Hudozhestvennoe osvoenie mira // Kochevniki. Jestetika. – Almaty: 1991. – S. 62-93.
- 7 Sulejmenov O. Az i Ja. Kniga blagonamerennogo chitatelja. – Alma-Ata: Zhazushi, 1975. – 304 s.